

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2025

1838

К онцепти

национализма и патриотизма
у српском
политичком дискурсу:
Средњи век, нови век,
савремено доба

Књига прва

Приредили
Смиља Марјановић-Душанић,
Александар З. Савић

*Концепции национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу:
Средњи век, нови век, савремено доба*

Књига прва

Приредили

Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић
Београд 2025.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета

Уређивачки одбор

Бранко Бешлин, Александар Животић, Смиља Марјановић-Душанић,
Небојша Порчић, Мира Радојевић, Александар З. Савић

Рецензенти

Академик Љубомир Максимовић, САНУ
Проф. др Ђорђе Ђурић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Радомир Ј. Поповић, Историјски институт Београд
Проф. др Ненад Нинковић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Ивана Коматина, Историјски институт Београд
Доц. др Жарко Вујошевић, Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Др Огњен Крешкић, Балканолошки институт САНУ

Лектор

Ирена Поповић Григоров

Дизајн корица

ОЦМ

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

300

ISBN 978-86-6427-338-1

ISBN 978-86-6427-339-8

Ова публикација је проистекла из научног скупа одржаног у оквиру пројекта
Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse
– *Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира
Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

Фонд за науку
Републике Србије

САДРЖАЈ

Књига прва

- 13 | Српско колективно сећање – нека уводна опажања
(Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић)

НАСЛЕЂЕ НЕМАЊИНОГ ОТАЧАСТВА

- 29 | *Смиља Марјановић-Душанић*
Концепти национализма и патриотизма у политичком
дискурсу српског средњовековља: Теоријски оквири
- 48 | *Smilja Marjanović-Dušanić*
Concepts of Nationalism and Patriotism in the Political
Discourse of the Serbian Middle Ages: A Theoretical Approach
- 51 | *Александар З. Савић*
Novus Israel: Нацрт за историју идеје о богоизабрању код
Срба (XIII–XVI век)
- 80 | *Aleksandar Z. Savić*
Novus Israel: An Outline for a History of the Concept of Divine
Election in the Serbian Milieu (13th–16th Centuries)
- 83 | *Марија Васиљевић*
Династија као носилац идентификације:
Стари српски родослови
- 100 | *Marija Vasiljević*
Dynasty as a Carrier of Identification: Old Serbian Genealogies
- 101 | *Милош Ивановић*
Границе *Српске земље* од краја XII до средине XV века
према наративним изворима
- 123 | *Miloš Ivanović*
The Borders of the Serbian Land from the End of the
12th to the Middle of the 15th Century According to
Narrative Sources

- 125 | *Зорица Витић*
„Наш“ језик у српскословенским записима и списима XIII–XV века
- 136 | *Zorica Vitić*
“Our” Language in Serbian Slavonic Marginalia and Writings (13th–15th Century)
- 137 | *Небојша Порчић*
„За баштину, отаџбину, земљу и царство“:
Национално и патриотско у свету српских средњовековних витешких романа
- 155 | *Nebojša Porčić*
“For the Patrimony, Fatherland, Country and Realm”:
The National and the Patriotic in the World of Serbian Medieval Chivalric Romance
- 157 | *Срђан Пириваџић*
Срби као Трибали, Далмати и Дачани:
Прилог разумевању употребе појединих античких етнонима као византијских идентитетских ознака за Србе (од половине X до почетка XIII века)
- 177 | *Srđan Pirivatrić*
Serbs as Triballi, Dalmatae and Dacians: A Contribution to Understanding the Use of Some Classical Ethnonyms as Byzantine Identifiers for the Serbs (from the Mid-10th to the Early 13th Century)
- 181 | *Невен Исаиловић*
Осећање припадности у средњовековној Босни:
Од локалног до државног идентитета
- 193 | *Neven Isailović*
The Feeling of Belonging in Medieval Bosnia:
From Local to State Identity
- 195 | *Дејан Дошлић*
Свети Гргур, бан Стефан II Котроманић и стварање регионалне кохезије у средњовјековној Босни
- 203 | *Dejan Došlić*
Saint Gregory, Ban Stephen II Kotromanić and the Creation of Regional Cohesion in Medieval Bosnia

- 205 | *Александар Крстић*
Између службе „светлој коруни“ и чувања српских традиција – о идентитету Срба у Угарској у другој половини XV и првој половини XVI века
- 226 | *Aleksandar Krstić*
Between Serving the Holy Crown and Keeping Serbian Traditions – on the Identity of the Serbs in Hungary in the Second Half of the 15th and the First Half of the 16th Centuries

У ТУЋИМ ЦАРСТВИМА

- 231 | *Небојша С. Шулејић*
Улога цркве у утемељивању српског националног идентитета (XVI–XVIII век)
- 244 | *Nebojša S. Šuletić*
The Influence of the Church on the Formation of Serbian National Identity (16th–18th Centuries)
- 247 | *Јелена Илић Мандић*
Колективни идентитет(и) у Војној граници XVIII века: Студија српског случаја
- 268 | *Jelena Ilić Mandić*
Collective Identity(ies) in the 18th-Century Military Frontier: A Study of the Serbian Case
- 269 | *Исидора Точанац Раговић*
Natio nostra Illyrico-Rasciana seu Serviana:
Стварање привилегијалног идентитета Срба у Хабзбуршкој монархији
- 285 | *Isidora Točanać Radović*
Natio nostra Illyrico-Rasciana seu Serviana: The Creation of a Privileged Identity of Serbs in the Habsburg Monarchy
- 287 | *Владимир Симић*
Вера, династија и просвећеност: Патриотизам код Срба у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку
- 305 | *Vladimir Simić*
Religion, Dynasty and Enlightenment: Serbian Patriotism in the Habsburg Monarchy in the 18th Century

- 307 | *Мирослав Павловић*
О етницитету јаничара и јерлија у XVIII веку
- 321 | *Miroslav Pavlović*
On the Ethnicity of Janissaries and Local Troops
in the 18th Century
- 323 | *Марија Андрић*
Везе с коренима или интеграција: Статус херцеговачког
трговца Марка Мирковића у Венецијанској републици
XVIII века
- 338 | *Marija Andrić*
Connection to the Roots or Integration: The Status of the
Herzegovinian Merchant Marko Mirković in 18th-Century
Venetian Republic
- 339 | *Бранко Бешлин*
„И Срби и грађани“ – обликовање концепта нације
у духу политичких идеја XIX века
- 360 | *Branko Bešlin*
“Both Serbs and Citizens” – Shaping the Concept of the Nation
in the Spirit of the Political Ideas of the 19th Century
- 363 | *Радован Субић*
Између цара и књаза. Српски устанак
у Херцеговини 1875–1876.
- 377 | *Radovan Subić*
Between the Emperor and the Prince. The Serbian Uprising
in Herzegovina in 1875–1876

Књига друга

НА ПУТЕВИМА САМОСТАЛНОСТИ

- 395 | *Милош Ковић*
Прилог историји југословенске идеје: Утицај Велике
Британије на српску идентитетску политику
(до 1918. године)
- 433 | *Miloš Ković*
A Contribution to the History of the Yugoslav Idea: The
Influence of Great Britain on Serbian Identity Politics (until 1918)

- 435 | *Игор Борозан*
У служби нације: Владарски портрет у српској визуелној култури XIX и почетком XX века
- 449 | *Igor Borozan*
In the Service of the Nation: The Ruler's Portrait in Serbian Visual Culture of the 19th and Early 20th Century
- 451 | *Душан Фундић*
„Конова дихотомија“ и дискурси српског национализма (с. 1890–1914)
- 468 | *Dušan Fundić*
“Kohn Dichotomy” and the Discourses of Serbian Nationalism (с. 1890–1914)
- 471 | *Петар С. Ђурчић*
Држава, национални интерес и разумевање међународних односа у часопису *Недељни преглед* (1908–1910): Конзервативно виђење
- 494 | *Petar S. Ćurčić*
The State, National Interest, and the Understanding of International Relations in the *Nedeljni pregled* Magazine (1908–1910): A Conservative View
- 495 | *Дарко Гавриловић*
Патриотизам масона Краљевине Србије на прелому два века
- 521 | *Darko Gavrilović*
Patriotism of the Freemasons of the Kingdom of Serbia at the Turn of the 20th Century

ЈУГОСЛОВЕНСКА ИСКУСТВА

- 525 | *Мира Радојевић*
Идентитетски проблеми српског народа у време стварања прве југословенске државе
- 551 | *Mira Radojević*
Identity Issues of the Serbian Nation at the Time of the Foundation of the First Yugoslav State
- 553 | *Недељка В. Бјелановић*
Ко хоће да живи нек мре, ко хоће да мре нек живи:
Родољубива књижевност младобосанаца

- 571 | *Nedeljka V. Bjelanović*
Let Die Who Wants to Live, Let Live Who Wants to Die:
Patriotic Literature of Young Bosnians
- 573 | *Слободан Владушић*
Милош Црњански и Србија
- 589 | *Slobodan Vladušić*
Miloš Crnjanski and Serbia
- 591 | *Слободан Бјелица*
Национална политика војвођанских радикала
у Краљевини СХС (1918–1929)
- 605 | *Slobodan Bjelica*
National Policy of the Vojvodina Radicals in the
Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–1929)
- 607 | *Александар Живојинић*
Коминтерна и црногорско национално питање (1919–1941)
- 628 | *Aleksandar Životić*
The Comintern and the Montenegrin National Question
(1919–1941)
- 629 | *Љубодраг Димић*
Интегрално југословенство
- 645 | *Ljubodrag Dimić*
Integral Yugoslavism
- 647 | *Милош Жикић*
Пробугарска пропаганда на југословенској територији
1934–1941.
- 663 | *Miloš Žikić*
Pro-Bulgarian Propaganda on Yugoslav Territory, 1934–1941
- 665 | *Борис Томанић*
Носиоци бугаризације на југословенском простору током
Другог светског рата
- 682 | *Boris Tomanić*
Carriers of Bulgarisation on the Territory of Yugoslavia during
the Second World War

- 683 | *Игор Вукадиновић*
Популарни наратив под лупом истраживања:
Да ли је комунистички режим у Југославији спроводио
политику националне равноправности?
- 707 | *Igor Vukadinović*
Popular Narrative under the Scrutiny of Research:
Did the Communist Regime in Yugoslavia Implement a
Policy of National Equality?
- 709 | *Катарина Мићковић*
Социјалистички модернизам и (а)национални идентитет:
Српска уметност друге половине XX века
- 739 | *Katarina Mitrović*
Socialist Modernism and (A)National Identity:
Serbian Art of the Second Half of the 20th Century
- 741 | *Никола Мијајков*
Од социјализма до национализма:
Идентитети навијача у југословенском фудбалу
- 754 | *Nikola Mijatov*
From Socialism to Nationalism:
Fan Identities in Yugoslav Football
- 755 | *Михаел Анђоловић*
Српски историчари и југословенска криза
- 768 | *Michael Antolović*
Serbian Historians and the Yugoslav Crisis
- 771 | *Слободан Анђонић*
„Српски национализам“ као стигма и њена генеалогичка
- 809 | *Slobodan Antonić*
“Serbian Nationalism” as a Stigma and Its Genealogy

Јелена Илић Мандић
 Историјски институт Београд
 jelena.ilic@iib.ac.rs

КОЛЕКТИВНИ ИДЕНТИТЕТ(И) У ВОЈНОЈ ГРАНИЦИ ХVІІІ ВЕКА: СТУДИЈА СРПСКОГ СЛУЧАЈА*

Сажетак: У Хабзбуршкој монархији ХVІІІ века етнички и верски идентитет су попримили не само политички карактер, будући да су и *Nation* и *Graeci ritus non uniti* били правно-политичке категорије, већ су и саме заједнице неговале праксу колективних политичких манифестација какве су биле династички и државни патриотизам или одбрана верских и социоекономских права. Политички предзнак колективних идентитета био је додатно оснажен чињеницом да су народи на периферији Монархије били становници различитих територијално-управних области (жупаније, војне крајине, коморски доминиони, слободни градови), те као подложници различитих правних система (временом постајали) заступници различитих политичких интереса. Идентитет српских граничара је добар пример амалгамске природе колективног идентитета, истовремено етнојезичког, верско-политичког, професионално-сталешког и територијално-статусног. Уочени политички и културни аспекти су парадигматични јер су подједнако учествовали у изградњи идентитетске „другости“ друштва *йровинцијалисѿа*.

Кључне речи: колективни идентитет, нација, етницитет, Војна граница, Хабзбуршка монархија, ХVІІІ век

Увод: вишеструки идентитети и паралелни колосеци интеграције

У литератури која се бавила темом „обликовања нације“ у Хабзбуршкој монархији у раномодерној епохи, територијално-управне

* Рад је проистекао из истраживања у оквиру пројекта *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програма ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

области виђене су као оквири друштвено-политичког развоја, на основу којих је структура излагања често конципирана према подручјима: хрватско-славонска војна граница (од Јадрана до Београда), области и градови Угарске (у сливовима Дунава, Тисе, Мориша), провинција Темишварски Банат и Војводство Трансилванија.¹ Такав приступ намеће питање шта је то специфично важило за те области, што их је међусобно разликовало и чинило динамику њихове друштвене интеграције посебном. Одговор само делимично почиња на премиси да је друштво било (тј. постало) саобразно територијално-управном оквиру. Сложићемо се са ставом да је колективни идентитет умногоме произилазио из правно-политичког статуса и био омеђен законима који су важили на територији одређених административних области, а које су се у најгрубљој линији разликовале према војној или цивилној јурисдикцији. Међутим, чињеница је и то да су наведене области упоредо са различитим управним третманом баштиниле и различито „идентитетско наслеђе“. Одређене социополитичке праксе затечене на новоосвојеном простору угарске низије, која је између 1690. и 1740. године називана *Neoquisita*, уврштене су у нови административни систем или су пак „увезене“ са османског тла посредством етничких група које су их донеле са собом. На том простору, претежно насељеним православном и у великом делу српском етничком заједницом, између краја XVII и краја XVIII века догодила се извесна идентитетска „метаморфоза“, несумњиво као последица промена у политичком дискурсу. Својеврсно размеђе у том процесу чинила је средина XVIII века, када је дошло до смене старих и нових политичких пракси.

Иако је тема прилично сложена, углавном је превладало становиште да су „политички“ фактори онемогућавали или бар успоравали националну интеграцију у мултиетничким државама каква је била хабзбуршка. Такву тезу давно је установио Драго Роксандић (1988), а реafirмисао Карл Казер (1997), управо на примеру војнограничарске територије и друштва, посматрајући питање националне интеграције међу Србима и Хрватима.² То виђење се суштински поклапа и са широко прихваћеним дискурсом о „нацији заснованој на класи и привилегијама“ у раномодерној епохи те, следствено, непримерености истраживања предмодерних колективних идентитета у нововековном „националном/националистичком“ кључу. Осим са

1 E. Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf 1976, 43, *passim*.

2 D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, knj. 2, Zagreb 1988, 121–143; K. Kazer, *Slobodan seljak i vojnik*, tom 2, Zagreb 1997, 183–196.

том, сложићемо се и са тезом да је после 1918. године постало готово немогуће вредновати праву тежину утицаја који су на колективни идентитет имале заједничке институције и заједничке културне праксе народа у хабзбуршком, централноевропском региону.³ Управо су неке од њих стављене у центар пажње новијих истраживања, у којима је указано на потребу за нијансираним приступом у сагледавању нација и етницитета предмодерног доба.⁴ Поље дискусије о националном идентитету у старијим епохама пренето је умногоме на терен етничког идентитета и његов развој у контексту деловања актуелних политичких и културних образаца, дефинишући га као „интерактивни“, а не „статични“ коцепт.⁵ Иако истраживања нису оповргла ни постојање ни значај етничког идентитета у друштвеном животу заједница, у њима је ипак установљен важан закључак – да значај етницитета треба умерити и примерити политичким околностима проучаване прошлости.⁶

Војна обавеза је представљала еманципаторски потенцијал за граничарско становништво у односу на поданике-кметове под цивилном управом. Ако се има у виду да су граничари били лично слободни људи с правом да уживају земљишни посед не подлежући власти племства, онда је јасно да је тај статус имао не само *de jure* него и своје *de facto* реперкусије. Политичка функција граничарског идентитета видљива је у одређеним конкретним ситуацијама каква је било слање депутира са молбама различите садржине у Беч, најчешће поводом одбране *милићарској* статуса, умањења неких дажбина или ослобођења од њих, као и у ситуацијама отворених побуна против службених представника (официра, не и поретка) у крајини или на европским фронтима. Када су припадници националне милиције у Поморишју 1734. године молили да им домаћинства буду ослобођена од контрибуције и работе, будући да су били ангажовани у Рату за пољско наслеђе (1733–1738), генерал Хандко у Араду дозволио им је да „ради решавања њихових граничарских проблема“ пошаљу у Беч два лица и препустио им да одлуче да ли ће по чину

3 P. M. Judson, *Beyond Nations: Rethinking The History Of Habsburg Central Europe*, *Berlin Journal* 21 (2011), 29–33.

4 B. Landais, *Nations, privilèges et ethnicité: Le Banat Habsbourgeois*, Strasbourg 2023.

5 T. Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd 2004; A. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010.

6 Z. Csepregi, *Etnische versus konfessionelle Identitätsbildung im Königreich Ungarn von der Reformation bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen*, hg. Márta Fata – Anton Schindling, Achendorff Verlag, Münster 2017, 377–403; L. Kunčević, *Etnički i politički identitet predmodernog Dubrovnika od 14. do 17. stoljeća*, *Anali Dubrovnika* 55/1 (2017), 65–87.

то бити два капетана или један капетан и један *хаднађ*.⁷ У таквим и сличним интересним наступима граничарског колектива могу се препознати ставови према политици која је спровођена у административним границама Војне границе, по правилу ограничени на поједине њене области (*крајине, рејиментје*). Чињеница је да су власти представнике тих заједница третирали као легитимне заступнике у војнограничарском поретку. Осим колективних напора са циљем одбране граничарских права у виду молби, а каткад и у виду побуна, у манифестације заједништва с политичким предзнаком убрајали су се и династички патриотизам и патриотизам усмерен ка сопственом станишту, као отаџбини.

С једне стране, постојали су фактори интеграције својствени граничарском друштву као својеврсној социоекономској групи, док су, с друге стране, постојали и они који су превазилазили административне границе и статусне интересе појединих група, темељећи се на осећању језичке и верске припадности. Као илустрацију те тезе навешћемо пример из извора. На основу захтева граничара Влашко-илирске регименте у Банатској војној граници, које су као колектив изнели на Темишварском сабору 1790. године, може се закључити да су њихове жеље и интереси били вођени „паралелним“ мотивима. Депутири су, наиме, добили инструкцију да изнесу три врло одређена захтева у име те граничарске регименте. Прво, под утиском гласина које су се прошириле да ће недавна освајања у Србији (да подсетимо, у Београд је аустријска војска ушла у октобру 1789. године) довести до укидања старих војнокрајинских области, истакли су своју недвосмислену жељу да остану у Граници и не потпадну под жупанијску управу. Своју решеност дочарали су речима да би

више волели да са својом имовином и добрима наоколо лутају, него да се потчине угарској власти, јер они су се родили као верни аустријски војници, и као такви желе да живе и умру.

Други став који је требало заузети на сабору односио се на начелну подршку одлуци да желе да остану под заштитом привилегија које је пре једног века издао цар Леополд I. И треће, сасвим у сфери практичних потреба наметнутих невољама свакодневице – моле да буде усвојен закон по коме ће онима који су у току рата остали без супружника бити дозвољено да ступе у нови брак „јер као слободни сељаци не могу издржати“.⁸

7 J. Радонић, Грађа за историју буне Пере Сегединца, *Сјоменик СКА LIX* (1923), 8.

8 *Темішварски сабор 1790*, прир. S. Gavrilović – N. Petrović, Novi Sad – Sremski Karlovci 1972, 199.

Династички патриотизам и политика унификације

Династички патриотизам је препознат као један од елемената предмодерног идентитета. Лојалност према владару је била неупитна и делиле су је све културне групе у Монархији.⁹ Иако је династички патриотизам углавном претходио империјалном патриотизму, као каснијем феномену, оба су била програмски нуспродукти апсолутне монархије и у великој мери су се прожимали. Могло би се рећи да је култ владареве личности био нешто присутнији у Хабзбуршкој монархији, будући да је њена композитна територија била устројена према моделу персоналне уније више историјско-политичких земаља.¹⁰ Штавише, владар је постављен у средиште тројства које је оличавало поредак – Бог, владар и земаљски закони, у односу на које се од свих поданика, без обзира на њихову сталешку и територијалну припадност, очекивала искључиво послушност.¹¹

Бројни примери сведоче о томе да је династички патриотизам био готово „физички“ опипљив у граничарском друштву.¹² Када су официри, подофицири и граничари Вараџдинског генералата 1712. године писали молбу цару Карлу VI за потврду *Влашких њривилетија* истакли су да то чине

у име тврђавских команданата, виших и нижих официра и обичних војника, неких 1.000 пешадинаца и коњаника, у складу са заклетвом и обећањем, које су с радошћу и три подигнута прста положили Његовом Величанству, највећем монарху Карлу VI.¹³

9 Judson, *Beyond Nations*, 32. Најисцрпнији допринос познавању тог феномена у српској култури у: В. Симић, *За љубав оцабине. Патриотизам и њиротизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.

10 Сличан, а опет различит случај постојао је у Русији, где се појам „отаџбине“ (*отечество*) појавио у XVII веку, а под Петром Великим, осим династије, и држава, империја – А. Капелер, *Rusi i Ukraјinci: Neјednaka браћа. Od srednjeg veka do danas*, Beograd 2023, 110. То је, међутим, било могуће захваљујући чињеници да је руска државна територија била уређена путем централизованих провинција, а не историјско-политичких земаља, као Хабзбуршка монархија.

11 Таква формула је била део пресуде изречене једном од вођа мађарске побуне током истраге у Будиму у мају 1735. године: „Испитаник признаје да је згрешио против Бога, Његовог Величанства, Земљских закона и Мира“ – Радонић, *Грађа за историју буне Пере Сејединца*, 13.

12 Ј. Илић Мандић, *Граничарско друштво и његове протонационалне идентитетске парадигме, Државно-јравни оквири и осећање њријадности: српски колективни идентитети у новом веку*, Београд 2024, 81–130.

13 *Грађа за историју Војне њранице у XVIII века: Књига IV – Вараџдински генералат (књ. II)*, прир. С. Гавриловић, Београд 2008, 65.

Позивање граничара на положену заклетву и свечано обећање дато лично владару приликом његовог ступања на престо, уз призивање Светог тројства – било је опште место у њиховој комуникацији са представницима власти. Институција заклетве почивала је на изговарању формуле да су разумели обавезе које је њиховом колективу прочитао службени представник, о томе да ће штитити владара, његову имовину и земљу, и то по цену сопственог живота („до последње капи крви“). Статус граничара је формализован заклетвом и, правно посматрано, изједначен са статусом других службеника у држави. Супротно и аутоматски, избегавање војних обавеза добило је правну квалификацију у преступу дезертерства, а пружање отпора и подстицање немира у издаји која је кажњавана смрћу.¹⁴

Правни систем је био немилосрдан према вероломницима, како сведочи трагична судбина граничарског капетана Пере Сегединца. Иако није непосредно учествовао у побуни мађарских сељака и грађана у жупанији Бекеш у пролеће 1735. године, тај поморишки капетан из Печке осуђен је на смрт због обећања датог побуњеницима да *рацка милиција* неће деловати против њих. Након тортуре и испитивања, оквалификован је као један од „аутора, твораца и подстрекивача побуне“ и погубљен у тврђави Будим, а тело му је постхумно подвргнуто мугилацији и изложено у Араду.¹⁵ Та наизглед прекомерна реакција власти на вербалну подршку коју је један граничарски капетан пружио завереницима почивала је на правном тумачењу његовог престопа као непосредног кршења заклетве положене владару и чина издаје. Насупрот томе стајао је модел идеалног војника-граничара неприкосновене верности и беспоговорне услужности. Понашање граничарских официра и војника требало је да буде сведено на уско и предвиђено поље деловања – послушну службу на ратишту и у земљи. Године 1770, један немачки службеник и путник кроз Банат забележио је успомену на једну такву узорну каријеру:

Осамдесетогодишњи капетан Дука, који се истакао у служби двору у последњем Турском рату, иако никада није добио неку надокнаду за то, био је срећан у уверењу да је искрено служио и захвално стајао свом господару на располагању.¹⁶

14 Илић Мандић, Граничарско друштво, 89–93. Једна од фраза, забележена 1769. године: „Понеже ми како и преци наши, есмо до последне капле крви верно поданици их величества“ (Исто, 108).

15 Радонић, *Грађа за историју буне Пере Сегединца*, 4–59; С. Гавриловић, Подаци о буни Пере Сегединца 1735. године, *Зборник МС за историју* 32 (1985), 143–156.

16 *Trevels through the Bannat of Temeswar, Transilvania, and Hungary, In the Year 1770*, described in: A Series of Letters to Prof. Ferber, on the Mines and Mountains of these different Countries, by Baron Inigo Born, Cansellor of the Royal Mines, in Bohemia,

Граничари су своју нову домовину називали „Бесарија“ и „ћесарска земља“ због тога што су на њој били подређени непосредно цару и централној војној установи, Дворском ратном савету, а не земљопоседничком племству. Описани феномен посебно је уочљив у изворима који потичу из времена пресељења балканских заједница са османске на хабзбуршку територију. Масовности миграција је у највећој мери допринео ток Бечког рата (1683–1699), чијим је окончањем велики број до тада нерегуларних хришћанских трупа уведен у систем крајишких заједница уређеног статуса. Директна усмереност на владара превазилазила је војнокрајишку територију јер је важила и у цивилним областима у непосредном крајишком залеђу, које су као *Neoacquisita* све до 1745. године стајале под централним установама.¹⁷ Њихови становници су уживали висок степен аутономије (посредством својих представника *кнезова, оберкнезова и војвода*), али је она постепено сужавана изградњом државне управе, а потом и постепено укидана обновом племићкихседа и жупанијске јурисдикције. Успомена на локалну самоуправу надживела је године њеног нестанка, судећи према низу побуна које су тај процес пратиле.¹⁸ Будући да су били непосредни послушници цара, међу крајишницима се укоренио и појам „ћесарска војска“. Када се око 1785. године Симеон Пишчевић присећао времена своје службе у аустријској војсци, коју је напустио три деценије раније, још увек је о тој војсци говорио као о „ћесарској“.¹⁹ То име се одомаћило у употреби не само становника Монархије, већ и њихових суседа.²⁰ Њиме је доследно истицана чињеница да та земља није нити Турска нити Угарска, те је алтернативно, према пореклу династије и њених службеника, називана још и „аустријском“ или „немачком“.²¹

[...] Translated from the German by R. E. Raspe, London MDCCLXXVII [1777], 10–11.

- 17 *Neoacquisita* је обухватала цивилне *дисциплине* у немилитаризованим деловима Славоније, Срема, Бачке, Баната, Србије и Олтенске Влашке, над којима је постепено успостављала, а потом и изгубила ингеренције у периоду између 1688. и 1745. године.
- 18 В. С. Дабић, Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској* 6 (2007), 8–122.
- 19 С. Пишчевић, *Историја српског народа* [1795], Нови Сад 2018, 326–330.
- 20 *Српски рјечник исјумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, прир. В. С. Караџић, Београд 1898³, 784: „ћесар, м. т. ј. Њемачки или Бечки, der deutsche Kaiser, der Wiener Kaiser, Caesar (der türkische und russische sind цареви) [...]; ћесаревина“.
- 21 У једном од извора је забележено да се Пера Сегединац солидарисао са мађарским устаницима, а против поштовања „тророгих“ шешира, који су симболизовали Немце на положајима цивилних и војних службеника – Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 2, Нови Сад 1990², 109.

Доживљај домовине у новој средини био је нешто сложенији него у постојбини. Наиме, осим као *Бесарију*, нову домовину су по досељавању називали и – *Хришћанске земље*: „као што смо ми Власи из Турских на милостиве [додељене] Привилегије прешли у Хришћанске земље“.²² Иако можда не очигледна, постојала је висока корелација између та два имена нове домовине јер су владар и династија који су је оличавали били хришћанске вере. Мотив пожељног истоверја је јаснији ако се сагледа његова супротност – чињеница да у односу хришћанских поданика (*раје* и *влаха*) према османским властодршцима није било елемената за идентификацију на основу сличности у домену верско-обичајних пракси.

Верска заједница и политичка мобилизација

У досадашњим истраживањима се тврдило да је кључни елемент српске националне интеграције био институционализовани положај православне цркве у Хабзбуршкој монархији после 1690. године.²³ Тумачењу да су привилегије издате српској црквеној јерархији и православном народу, осим манифеста верских слобода, постале и упориште за политичку мобилизацију у сврху њихове одбране не може се ништа суштински приговорити. Сматрамо да би се оно могло само допунити сугестијом да је од подразумеване дихотомије римокатоличанства и православне вере за статус потоње много важнију улогу имала политика истицања сличности засноване на припадности истој, хришћанској вери. Име које је у неким изворима посведочено као име нове домовине – *Хришћанске земље*, а насупрот *иноверне власи*, јасан је одјек екуменизма и интересног истицања међусобних сличности, уместо верских разлика. Полазећи од истоверја као елемента којим је установљен основ духовне и политичке симбиозе, а не разлике у односу на аустријску римокатоличку војну и цивилну елиту, нешто је лакше објаснити афирмативну природу правно-политичког концепта *Илирске вере и нације* од првих до последњих деценија XVIII века. У наративу о заслугама за аустријску династију у ратовима против османске војске, крилатици на којој је српско-православна јерархија афирмисала свој политички (а не само верски) статус, доследно је инсистирано на топосу заједништва у Христу и борби против заједничког непријатеља *неверничке* вере. Тај топос није потрошен крајем XVII века већ је, напротив, оживљен

22 *Грађа за историју Војне границе*, 66.

23 Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 121–143; Kazer, *Slobodan seljak i vojnik*, 183–196.

када и хришћанска борба против османске власти крајем XVIII века. Представници народа из шабачко-подрињске области која се нашла у зони ратних дејстава током аустро-турског рата 1788–1791, појавили су се на Темишварском сабору лета 1790. године, препоручујући се као крајишки поданици:

Молимо да будемо заједно са нашим ближњима, примљени у окриље милости, распоређени у области на граници између наше истоверне браће и хришћанског стада, како бисмо се придружили војном сталежу.²⁴

Колико је инсистирано на сличности, толико је истовремено инсистирано и на верској посебности – гарантованој Привилегијама. Тај правни оквир се односио на све припаднике Источне цркве и гркообредне неунијате (*Orthodoxa Ecclesiae et graeci ritus non uniti*), како би се разликовали од друге, после римокатоличке, префериране верске заједнице – гркосједињених поданика (*Graeci ritus uniti*). Из Привилегија је проистекао шири друштвени поредак у који су укључени сви припадници православља у Монархији као *Illyrische nicht unirte Nation*, који су називани и *Illyrische Nationalisten*. Иначе, *илирско* име се први пут појавило у потврди привилегија Јозефа I из 1706. године, и то као синоним за рацки или српски народ, али је у чешћу канцеларијску употребу ушло после Пожаревачког мира (1718). Јасно је да су ратови и освајања у правцу дубоког Балкана и Влашке, који су се сукцесивно одвијали у периоду од 1683. до 1739. године, утицали на афирмацију статуса православних верника без обзира на њихов етницитет, те појаву ширег концепта *Илирске нације*. Из перспективе Беча, православном народу је политичку тежину обезбедило, осим бројности, и постојање институција које су преузеле улогу представника у комуникацији са властима, према познатом обрасцу. Црквена јерархија на челу са патријархом, односно архиепископом-митрополитом, препозната је као политичка елита (и то „српског рода/племена“), а установа народно-црквеног сабора (*National Kongress*) као место окупљања представника свих православних заједница из различитих територијално-управних области Монархије.²⁵

24 *Темišварски сабор 1790*, 254–255.

25 У потврдама привилегија које су између 1695. и 1743. године доносили цареви Леополд I, Јозеф I, Карло VI и царица Марија Терезија, формални назив поглавара православне цркве у Монархији је гласио: „*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopum et Rascianorum Patriarcha/Metropolita*“ – И. Точанац Радовић, Етничка и верска заједница у привилегијама хабзбуршких владара (1690–1743), *Државно-јавни оквири и осећање њиховости: Српски колективни идентитет у новом веку*, Београд 2024, 49, 63, 67, 76; И. Точанац Радовић, *Народно-црквени сабори 1718–1735*, Београд 2008.

Тако је захваљујући Привилегијама верски идентитет постао истовремено и правно-политички. Протекционе дипломе су се односиле на *corpus Illyricae Nationis* као искључиво *patrimonium Domus Austriae*, који је њихов посебан положај и право на верску самоуправу дефинисао према персоналном принципу, а не територијалном.²⁶ У литератури је већ указивано на сличност, па чак и *translatio*, правне праксе по којој су православни хришћани и јерархија који су под патријархом Арсенијем III масовно прешли у Монархију 1690. године, очували статус који су имали у Османском царству.²⁷ Распрострањеност *илирској* имена у службеној комуникацији између двора и митрополита пренета је и на друге институционалне нивое. Водећи се већ успостављеном канцеларијском праксом, Двор је 1745. године устројио установу проширених компетенција надлежну за три политичке јединице до тада подређене *Неоаквизијској комисији*, у које су спадали Банат, Трансилванија и илирски народ (као нетериторијални појам), и назвао је *Hofdeputation in Transilvanicis, Banaticis et Illyricis*. Након раздвајања надлежности, од 1755. до 1777. године, постојала је самостална *Hofdeputation in Illyricis*, без ограничених територијалних компетенција и посвећена решавању питања која су се тичала Православне цркве и народа.²⁸

Идентификовање појединаца и група према верском принципу било је правило у Војној граници, па на њеном подручју нису спровођени другачији пописи до оних према конфесионалној припадности, у којима су становници разликовани као *Catholisch* и *Graecis ritus non uniti*.²⁹ И појединац је у поступку легитимације испред службених власти сврстан преваходно у верски колектив, али видимо да су, осим тог податка, и неки други сматрани „основним“ у описивању личности. На пример, акта из архиве *мајистирајћа војној комунијетта* Земун, највећег градског насеља Војне границе у XVIII веку, сведоче о томе да су основни лични подаци, захтевани од сваког испитиваног лица, подразумевали скуп података – о имену и прези-

26 J. Kalmar – M. Hochedlinger, Die Hofkommision (Hofdeputation) in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis und die Illyrische Hofkanzlei, *Verwaltungsgeschichte der Habsburgmonarchie in der Frühen Neuzeit*, Bd. 1–2, hg. M. Hochedlinger – P. Mat’а – T. Winkelbauer, Wien 2019, 516. Сасвим је друго питање то што су *земаљски* сталежи – угарски, трансилванијски и хрватско-славонски, тиме стављени пред нов изазов да прихвате до тада непостојећи друштвени елемент, заснован на принципу верски привилегованог колективитета и „ван закона“ историјских земаља у Монархији.

27 Turczynski, *Konfession und Nation*, 96–97, *passim*.

28 Kalmar – Hochedlinger, *Die Hofkommision (Hofdeputation)*, 517–519.

29 Kazer, *Slobodan seljak i vojnik*, 187.

мену, годинама старости, верској припадности, месту рођења и месту становања те брачном статусу и професији.³⁰ Иако је од наведених само податак о конфесији одговарао критеријуму припадности некој заједници, и податке о пореклу и пребивалишту треба тумачити у кључу „правно-политичке“ припадности. На основу њих се, наиме, сазнавало о прошлом или тренутном правном статусу поданика и важећим обласним законима којима је био подређен, у оквиру или ван државних граница.

Етнички и политички *Nation*

И док питање изградње и природе етничког идентитета остаје отворено, оно што можемо да потврдимо у изворима јесте употреба етнонима у функцији означавања народних маса – *nation*, чије је заједништво темељено на језичкој и културној сличности.³¹ Поменути објективни параметри етничитета били су основ разликовања припадника српског (*рацкої*), румунског (*влашкої*), мађарског и немачког народа широм угарске низије. Етноними су, на пример, коришћени у флоскулама о непријатељству Раца и Мађара још од времена Ракоцијевог устанка (1703–1711), али и у изјавама попут оне да „ниједан Рац неће подићи оружје на Мађара, него се са њима заједно држати“ у контексту побуне у жупанијама надомак Поморишја, с пролећа 1735. године. Том приликом, власти су биле неповерљиве према оба народа и ради очувања мира и реда у Угарској предлагале распоређивање линијских батаљона од Будима до Петроварадина „јер нити Мађарима нити Рацима не би требало веровати“.³² Приписивање одређених особина и истицање одређених одлика јасно указују на то да су припадници *нација*, осим као аутохтони и језички посебни, доживљавани и у складу с обележјима свог изгледа, понашања, свакодневних и производних обичаја које су радознали посматрачи уочавали – и разликовали у односу на сопствени културни миље. Описи „народног карактера“ били су широко заступљени у бројним путописима и псеудонаучним делима тог времена, и махом засновани на стереотипима, попут:

30 Т. Ж. Илић, *Београд и Србија у докуменћима архиве Земунскої мајисћрайша од 1739. до 1804 іог. Књига I, 1739–1788*, Београд 1973, 363–371.

31 Smit, *Nacionalni identitet*, 40, 43. Етнички идентитет почива на разликама какве су језик, вера или обичаји, установљеним у односу на припаднике других заједница, али разлике могу бити засноване и на мање „објективним“ параметрима.

32 Радонић, *Грађа за историју буне Пере Сејединца*, 30, 51.

Рац је вредан, воли земљорадњу и сточарство, жељан је да стиче имовину и склон трговини. Како је већ познато Династији из искуства са мађарским побунама, он је такође и веран поданик, храбар војник, уредно и пристojно одевен, умерен у јелу, иако љубитељ јаких пића. И жене су вредне у домаћинству и послушне њиховим мужевима.³³

Извори сведоче о употреби етнонима у функцији поближег одређења појма *nation*. Значење тог појма у средњем веку и раној модерној епохи било је алтернатива латинским појмовима *gens* и *populo*, и то преваходно у смислу језичког и културног разликовања широких маса.³⁴ Сматра се да је афирмација појма *nation*, и припадајућих *nationalisten*, у значењу „народа“ који су затечени на новоосвојеним хабзбуршким територијама, уследила у контексту колонизације Немача, у односу на чији језик веру и културу су се разликовали. Ернст Шимша је затечено становништво с апсолутном већином у Банату дефинисао: „Те народе, у службеном језику називане *националистички*, будући различити од немачких колониста, а са изузетком Цигана, чинили су Румуни називани *Власима* и Срби, тада називани *Рацима*.“³⁵ Примери синонимског значења потоњег етнонима у изворима су бројни, почев од навода у самим привилегијама у којима се помињу *Rasciani seu Serviani Populi* (1695),³⁶ до оних које су забележили бројни путописци кроз Угарску и Банат.³⁷ Поред тога, *илирска нација* је представљала „гркообредне неунијате“ (*Graeci ritus non uniti*), али је, због доминације Срба у редовима црквених великодостојника, илирско име коришћено и као синоним за српски етницитет. Идентификација Срба са *Илирима* или *илирском нацијом* у Банату, као и у Потиској и Поморишкој војној граници, била је правило, пре него изузетак.

Граничари на Тиси и Моришу, који се састоје од Илирске нације, заједно са њиховим вишим официрима и редовима, не желе да пређу у цивилни и сељачки сталеж, него желе да остану у граничарској милицији, као војници.³⁸

33 Опис из септембра 1769, Банат – E. Schimscha, *Technik und Methoden der Theresianischen Besiedlung des Banats*, Baden bei Wien, s.a. [1939], 37.

34 A. Gat, *Premodern Nations, National Identities, National Sentiments and National Solidarity, The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600–1850*, ed. L. Jansen, Amsterdam 2016, 38.

35 Schimscha, *Technik und Methoden*, 37.

36 Или, на пример, „Gentis Rascianae, Populique Serviani Nominibus“ – Точанац Радовић, *Ејничка и верска заједница*, 50, 63, *passim*.

37 *Trevels through the Bannat of Temeswar*, 9; Schimscha, *Technik und Methoden*, 37.

38 Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Codex 12036: *Grundliche Bericht von dem Temesvarer Banat, [...]*, von Ignaz Freyherrn von Kempfen, 1759, folio 111.

Слично, становници Немачко-банатске регименте у околини Панчева пописани су 1781. године као Илири и Немци, у зависности од тога да ли су припадали заједници српских староседелаца или немачких колониста-ветерана. У регименти су том приликом евидентирана 32 *илирска* и *немачка* насеља (*Illyrischen/Deutschen Ortschaften*), а 45.733 становника оба пола разврстана су међу – *Илире* и *Немце* (*Illyren* и *Deutschen*).³⁹ Да ствар буде још компликованија, употреба *рацкої* имена у службеној преписци истог периода није нестала. Када је услед колонизације и урбане регулације села у околини Панчева извршена подела на делове насеља које ће населити српски староседеоци и оне које ће примити немачке колонисте-ветеране, та села су називана *рацким* и *немачким*. Тако су после 1770. године настали *Razisch Opova* и *Razisch Sakule*, према *Deutsch Opova* и *Deutsch Sakule*.⁴⁰

Употреба појма *нације* и одређених етнонима, међутим, није била искључиво језичко-културолошка, јер су ти појмови у XVIII веку означавали и заједнице одређеног правног статуса.⁴¹ Бројчано доминантне и аутохтоне заједнице које су затечене после освајања, *Раци* и *Власи*, привилеговане су у својим верским и професионалним правима по двојаком основу. Као заједнице заслужне за протеривање османског непријатеља и неопходне у изградњи новог поретка. Њихова политичка неупитност се темељила на чињеници да, осим као поданици, учествују у локалној управи и као елита. Поједине етнојезичке групе су, услед доминантног професионалног опредељења својих представника – посредством којих су били у контакту са властима, стекле правни статус по моделу ексклузивних група дефинисаних „степеном“ своје корисности. На том статусу, на пример, заснивале су своју политичку функцију осим *рацке националне милиције* и професионалне заједнице *ірчких ирџоваца* или *Јевреја*. За разлику од *Раца*, чији је правни статус био дефинисан двојако, и верским привилегијама и граничарском службом, *Јевреји* су били професионална група која је потпадала под политику „демографских ограничења“ и гетоизације, док су *Грци* били накнадно досељене придошлице – трговци са османске територије, који и поред све услужности нису имали „демографску тежину“.⁴²

39 J. Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020, 120.

40 E. Roth, *Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch-Banater Militärbezirk 1765–1821*, München 1988, 109, 141.

41 Такво значење појма, иако ретко видљиво у изворима, ипак је забележено још у средњем веку – Gat, *Premodern Nations, National Identities*, 39, *passim*.

42 Landais, *Nations, privilèges et ethnicité*, 303–310.

Током XVIII века „политички“ аспекти употребе појма *нације* постајали су све видљивији. Његово основно језичко и културолошко значење проширено је садржајем који је проистицао из политика управних пракси, конфесионализације и територијализације.⁴³ На пример, власти нису упознале искључиво етнојезичку структуру насеља у Банату, када су пописом из 1743. године његове становнике сврстале у једну од *nation* – *Raitzen*, *Wallachen* и *Teutsche*, баш као што су их 1774. године означили почетним словима истих назива – *R*, *W*, *D* и *U*.⁴⁴ Оне су тим пописима, кроз просторни распоред етничких група, упознале и границе верских надлежности и доминантних облика производње у провинцији. На тај начин су дошле до „стварних“ сазнања о приликама на терену, на основу којих су пројектовале планове за администрирање, немачку колонизацију и економску транзицију у жељеном правцу. Осим у провинцији *Темишварски Банат*, интензивна политика планског просторног (пре)уређења спровођена је на територији Војне границе, нарочито у банатским и славонским региментама.⁴⁵

*Националист*и су били не само локални поданици већ и елита, која је и у новим околностима успевала да правно озваничи повлашћени статус. О томе најбоље сведочи постојање политичких општина староседелаца с правом на суделовање у управи по принципу паритета у односу на новодосељене и политички протежиране Немце, у свим градским срединама широм *Новоосвојених облас*ти. Разликовање „староседелаца“ и „колониста“ појачано је језичким и верским разликама *рацке* и *немачке* народности у градовима широм државне периферије – у Београду, Земуну, Темишвару, Панчеву, Белој Цркви итд.⁴⁶ Припадност општини (*Gemeinde*; *Dorf*; *Stadt*) према дихотомији староседелац–колониста и православни–римокатолик прерасла је у питање политичког статуса уколико су представници обе општине суделовали у раду градског већа (*мајис*траја) и делили управне послове. У међувремену, вероисповест је постала „малтер“

43 Исто, *passim*.

44 *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, hg. Josef Wolf, Tübingen 1995, 252–295; J. J. Ерлер, *Банат* [1774], Панчево 2003, 78, *passim*. Ерлерове скраћенице одговарају етнонимима – *Ratzisch*, *Wallachisch*, *Deutsch*, *Ungarn*.

45 J. Ilić Mandić, First results of spatial planning in the Habsburg Military Frontier: Frontier Regiments, Nucleated settlements and cadastral survey (c. 1745–1785), *Urbanization in Eastern and South-Eastern Europe*, Belgrade 2024, 59–76.

46 Постојање *Teutsche Stadt* и *Ratzenstadt* потврђено је у бројним градским насељима, од којих су наведена само нека – Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд: од Пожаревачкој до Београдској мира (1718–1739)*, Београд 1950; Schimscha, *Technik und Methoden*, 37; Илић, *Београд и Србија у докумен*тима, *passim*.

за учвршћивање разлика између та два политичка тела јер се даља интеграција придошлица у две општине – *рацку* и *немачку*, одвијала према верском критеријуму. Православни су временом досељавани у *рацку* општину, а римокатолици у *немачку*, чинећи их хетерогеним према етничком и истовремено хомогеним према верском принципу. Неколико деценија након освајања окончаних 1699. и 1718. године, постепеним губитком сазнања о времену досељавања појединаца и група те све актуелнијом нивелацијом културних разлика, начелно разликовање међу поданицима пренето је са етнојезичког на доминантно верски ниво.⁴⁷

Илирска нација и сталешки поредак

Беч је на окупљања представника православног народа и клера применио модел *сабора* који је одсликавао сталешко уређење својствено *земљама* под влашћу Хабзбурга. У оквиру *Illyrische Nation* чији су се представници окупљали на народно-црквеним саборима још од 1708. године сврстани су православни припадници духовног, провинцијалног и милитарског, а од 1790. године и племићког сталежа. Сталешке групе су 1790. године, уз извесне модификације, назване – *Ex Clero*, *Ex Militari*, *Nicht unirten Grund-Herrn* и *Ex Provinciali*.⁴⁸ Поред сталешких група, православни *гејуџири* на саборима представљали су одређене црквено-организационе јединице – епархије, односно унутар њих, поједине територијално-управне области – регименте, жупаније, дистрикте и градове. У њиховим правним оквирима кретали су се и проблеми и могућа решења. Тога је био свестан и сам владар, па је у инструкцију своје комесару на Темишварском сабору укључио и савет да приликом представљања жалби и молби народа то буде учињено тако што ће бити разврстане према томе да ли се тичу „целог илирског [православног] народа“, или посебно свештеника, провинцијала или *милићарије*. Третман *илирске нације* као целине и политичког тела очитује се и у репоруци да:

Главна пажња сабора се по природи ствари мора усмерити на то да Добробит целе Илирске нације буде сједињена са Добробити Државе; Такође је приоритет [написати] образложење о њиховим жељама у целини.⁴⁹

47 Landais, *Nations, privilèges et ethnicité*, 310–314.

48 *Тeмишварски сабор 1790*, 186–187, 212–215. По 25 представника духовног, милитарског и провинцијалног сталежа окупљано је на свим народно-црквеним саборима одржаваним после 1708, да би на Темишварском сабору 1790. године први пут било заступљено *ирађансијво* са 25 представника.

49 Исто, 187, 238–239.

Поредак коме су граничари припадали јасно је разликован од цивилног подаништва и на тој дихотомији почивало је тежиште њиховог „политичког идентитета“. Изричито заговарање *милиџарској* статуса насупротив *йровинцијалном* (тј. *йаорском*) и инсистирање на његовом очувању значили су постојање јасног политичког опредељења крајишких заједница. Када је барон Кемпф 1759. године писао о одлуци коју су десетак година раније потиски и поморишки граничари „илирске нације“ донели о томе да не желе да пређу у „цивилни и сељачки слој“ него да остану „граничарска милиција или војници“, она се није односила на било шта друго до на питање њиховог политичког опредељења – којој јурисдикцији ће се подредити те какве законе поштовати.⁵⁰ Као што је већ наведено у једном примеру, захтев за очување Границе уместо подређености угарским жупанијама истакнут је као примарни захтев граничара Влашко-илирске регименте на Темишварском сабору 1790. године, док се на другом месту нашло питање потврда привилегија Леополда I.⁵¹

Иако се захтеви за очување граничарског статуса протежу као црвена нит од насељавања крајишких заједница са Балкана у XVI и XVII веку до укидања Војне границе у другој половини XIX века, постоји пример колективног напуштања тог статуса под велом лојалности према владару. Када су граничари десетак насеља у околини Кикинде у западном Банату 1773/4. године невољно пристали на развојачење својих општина и преузели цивилни (*йровинцијални*) статус, учинили су то наглашавајући да својом одлуком пре свега прихватају „превисоку заповест“ владарке. Царица им није остала дужна, па је њихову послушност наградила одлуком да десет развојачених насеља, уместо у жупанијска властелинства, треба да буду сврстана у коморско добро под именом *Привилејовани Великокикиндски дистрикти*.⁵² Граничари су тако исказали лојалност чак и онда када је требало да се одрекну сопственог статуса и прихвате цивилни – исти онај који су, само једну генерацију раније, њихови очеви одбили као деградирајући, пресељавајући се из развојачених граница на Тиси и Моришу (1751) у западни Банат не би ли задржали граничарски статус. У коморском Великокикиндском дистрикту успомена на граничарску прошлост сачувана је на симболичан начин – у виду грба који на црвеној подлози приказује златног лава који у десној руци држи сабљу, а у левој одсечену турску главу.⁵³ Упечатљив мотив одсе-

50 ÖNB, Cod. 12036, folio 111.

51 *Темішварски сабор 1790*, 199.

52 J. H. Schwiker, *Geschichte des Temeser Banats*, Pest 1872, 409–410.

53 Исто, 409.

чене турске главе нашао се и на грбу града Кикинде (у лакту савијена десна рука оклопника држи сабљу и на њој натакнуту турску главу), док је на грбу *Привилејованој Појиској дистрикџи*, који је на другој страни Тисе настао развојачењем крајишта само две деценије раније, са сличном симболиком примењена представа Светог Ђорђа који убија аждају (као симбол *неверника*).

Шта се догодило за тих двадесетак година те је довело до тога да граничари више не инсистирају на сопственом статусу већ превасходно на очувању неометаног власништва над земљишним поседом? Догодило се, наиме, то да је у корист бивших граничара који су се повиновали њеној одлуци царица донела статут у коме је првом одредбом било прописано да сваки становник Великокикиндског дистрикта задржава свој дотадашњи земљишни посед, а што је још важније „по свим обичајима дотадашњег начина коришћења“. Одлуком о преузимању цивилног статуса, бивши граничари а нови дистриктски становници дали су предност приватном власништву у односу на *милиџарски* статус, не мењајући оквире познатог окружења. Разбијене су идеализоване представе о предностима граничарског статуса у контексту земљишног питања и о томе да пожељни поредак нужно мора бити везан за простор Границе. Отаџбина није променила своје место, али јесте свој правно-политички статус. Јурисдикција је са Дворског ратног савета пренета на другу инстанцу, која је такође гарантовала привилеговани статус – Дворску комору. Најважнија одлика новог поретка било је то што је надлежност угарских жупанија ипак избегнута.

У периоду између 1740. и 1780. извршене су крупне измене територијално-управних надлежности на периферији. Након нестанка *Новоосвојених области* (1745), обновљене су жупаније у Славонији, Срему, Бачкој и Банату и разграничене са војнокрајишком територијом. У том периоду бројне крајишке заједнице морале су да промене станиште како би сачувале статус или да се одрекну статуса како би сачувале станиште. Већ око 1770. године друштвени поредак је у највећој мери био нормиран у складу са измењеном мапом територијално-управних надлежности. Истовремено, одвијао се и поступак акултурације. Појединци су настојали да свој начин живота и деловања што више приближе жељама централне управе и угледају се на пожељан немачки културни образац. Из визуре немачког путописца, поједини официри су „сјајно служили својој држави“, посебно ако су настојали да своје војнике саобразе „немачким манирима“. Културно прегалаштво је заслуживало сваку похвалу, судећи према ласкавој оцени једног од истакнутих појединаца:

Пуковник Барон Сечујац, витез Ордена Марије Терезије, човек који је сјајно служио својој земљи. Не само да се није задовољио исправљањем грубог понашања својих официра, и томе што их је навикао на немачке манире, већ се потрудио да цивилизује и своје војнике. Оснивао је школе и поставио учитеље, и обавезао војнике да тамо шаљу своју децу. Када би постојао календар политичких светаца, Барон Сечујац би сигурно засијао у њему под титулом *илирској реформатору*.⁵⁴

Афирмацијом професионалног статуса појединих православних заједница (попут *Ratzische National-Miliz; Ratzische Stadt-magistrat; Türkische Unterthanen; Griechische Handeln*), идентитет им је употпуњен „политичком“ димензијом у односу на *земаљски* поредак. Тежња за очувањем ексклузивног статуса, гарантованог привилегијама, декретима или дипломама, нужно је утицала на изградњу политичког идентитета у заједницама на које су се та права односила. Припадност одређеној територијално-управној јединици и поштовање њеног поретка, односно статуса заснованог на ексклузивном праву одређених професионалних група, утицало је на појаву различитих интереса у оквиру истих етнојезичких, па и верских заједница.

Уместо закључка: територијално-политички захтеви на Темишварском сабору

До 1790. године друштвене поделе по хоризонталној линији постале су изразитије и тада су први пут и манифестоване на Темишварском сабору. Тежишни захтев у том тренутку тицао се остварења права православних земљопоседника на угарско племство а из њега је проистекла дебата која је само привидно окончана. Царски комесар генерал Шмитфелд оценио је истакнуте саборске учеснике према њиховој политичкој оријентацији у вези са питањем да ли теже инартикулацији верских и земљишних права за православне у угарско законодавство или су, пак, „склони користи Монарха и Нације“. У групу првих сврстао је већину новопечених земљопоседника у Банату и понеког жупанијског *асесора* и епископа, а у другу милитаре и *канцелистџе*, као и већину нижих црквених великодостојника. О томе шта је тачно представљала „корист Монарху и Нацији“ нема прецизнијег појашњења, али је та формулација очигледно била алтернатива идеји коју су појединци заступали – намери да прихвате угарске законе. Не може се избећи утисак да је Беч подржавао строго раздвајање политичких интереса *илирске нације* и угарске државе.

54 *Travels through the Bannat of Temeswar*, 9–10.

Топос о деловању у корист „das Beste der Nation“, према томе, сводио се на подразумевану лојалност владару, а свој политички садржај испуњавао је *ad hoc* усмерењима из Беча. У контексту те дилеме, саборски представници из појединих граничарских регименти описани су као „срчани“, „добродушни“, „добри људи, здравог разума“ или са нешто више речи:

Ђирил Татомировић, капетан код Градишке регименте – не жели ништа друго до да Владару буде веран и да добробит Нације сједини са свевишњом Службом. Има здравог разума.⁵⁵

Обновом старих и развојем нових земљишно-правних и управно-политичких институција постали су разноврснији и политички захтеви православних заједница у зависности од њиховог сталешког, односно административног положаја. Примера ради, списак захтева Сремске епархије из строго цивилне проблематике био је доста дужи од милитарског. Тај списак је био концентрисан око захтева за једнакост у грађанским правима православних са римокатолицима у Славонији и Хрватској („*conciivilitaet*“) у пријему у службе и у стицању права на куповину земљишних поседа и учешће у жупанијским скупштинама, али су поред тога тражене и олакшице у урбару, презимање неких насеља из војнокрајишке области те право на сакупљање десетка ради издржавања школа.⁵⁶ Као што је већ поменуто, списак политичких жеља граничарских заједница био је значајно краћи и суштински се сводио на питање начелног очувања *милићарској* статуса у односу на жупанијску јурисдикцију и начелног поштовања Привилегија. То је било и разумљиво ако се има у виду да је граничарски статус већ подразумевао велики део слобода и права за које су поданици жупанија покушавали да се изборе.

Верски идентитет је попримио додатну политичку функцију у тренутку када је здружен с идејом о територијализацији православног народа у односу на угарске жупаније. Иако је примена привилегијалних права истакнута као основна сврха захтева за доделу територија „које су заједнички с оружјем Аустрије освојили“, он је суштински требало да обезбеди право *илирске нације* на сталешко устројство а пре свега недостајуће племство – „јер се ту жели само

55 *Темišварски сабор 1790*, 265–267. Определењу је, осим сталешке, доприносила и припадност одређеној територијално-административној јединици. На пример, за арадског епископа Павла Авакумовића комесар је забележио да је „склон инартикулацији, јер му епископија лежи у Угарској“, а за племића Лазара Црнојевића од Маче да је „како му посед лежи у Угарској, тако више забринут за све оне који живе у Угарској. Али ипак верни поданик“.

56 Исто, 241.

онакове институције завести, које одговарају општој цјели грађанског друштва“. Територија на којој би такав програм био остварен није дефинисана, али је чињеница да су предлог поднели чланови „Конгреса народа илирског“, међу којима представници и цивилних и војних области Баната, Бачке, Срема и Славоније. Последњим од укупно три постулата поднетог предлога било је предвиђено да крајишка територија треба да остане под управом Дворског ратног савета, а да се тек у случају укидања војног статуса граничари заштите од преласка у статус властелинских подложника.⁵⁷

Треће: Да народна граничарска војска, укупно с банатским региментама, остаје под управом Хофкригсрата и ако би ма кад државни интерес захтевао да граничари престају бити војници, онда да не морају прећи у просто, спаијама потчињено сељачко стање, већ да им се подели њиовим заслугама сходна организација, слобода и привилегије.⁵⁸

Тиме је изречено схватање да *милићари* припадају корпусу православне *илирске нације*, али не потпадају под „грађанско друштво“. Другим речима, *илирска нација* није тежила окупљању свих својих припадника на јединственој територији већ само оних који су били угрожени у својим верским и политичким правима услед неравноправног третмана у угарском систему. Највећи број православних земљопоседника и варошана долазио је са територије бивших војних граница – Подунавске, Потиске и Поморишке, као и коморског Темишварског Баната, области које су у не тако давној прошлости биле под управом централних војних и цивилних установа, Дворског ратног савета и Дворске коморе. Још увек је била жива успомена на трауматичан тренутак инкорпорације у угарске жупаније – Подунавске, Потиске и Поморишке војне границе 1745–1751, а Баната 1778. године. Политички узор и правни модалитет у захтевима 1790. године су представљале средишње области на том простору, Потиски и Великокикиндски крунски дистрикт, које су успеле да очувају *привилеђован* статус у односу на угарске жупаније тиме што су стављене под надлежност Дворске коморе, 1751. односно 1774. године. Губитак *милићарског* статуса њиховим становницима је надокнађен територијално-управном аутономијом, а официрима доделом племићког статуса и земљишних поседа. Иако је саборска идеја о територијалној аутономији стављена под плашт верских права *илирске нације*, нема сумње да се њен политички садржај ослањао на традицију *de facto* независности Војне границе и коморских дистриката у односу на Краљевину

57 Исто, 256–259.

58 Исто, 258.

Угарску те идеју о могућем заступању интереса нових земљишних велепоседника и грађанства, ван система угарских жупанија.

Предлог за територијализацију представљао је врхунац политичке афирмације верског концепта *илирске нације*, али услова за његову легализацију није било. Владар се није оглушио о постојеће законе у корист угарских сталежа и оних група које су „приватним тецивом нека права задобили“, али јесте оставио одшкринута врата за остварење неког сличног захтева у будућности, пружајући му тиме легитимитет. Међу закључцима Темишварског сабора, које је владар потврдио 23. априла 1791. године, нашла се и његова препорука да „народ треба да сачека“ нека друга, повољнија времена. Експлицитно је потврдио и то да се ништа од наведеног не односи на територију и становнике Војне границе, чији статус (и идентитетске поставке мимо „грађанског друштва“) нису довођени у питање.

Народ нека чека да ли и када ће његово Ц[арско] Величанство у будуће да морално тело састави и који ће му део земље премилостиво да уступи за добро наћи.

Не може, при познатом стању и одношенијама међу цесаро-краљевске и отоманске државе, никакво о претварању Војене покрајине у Провинцијал питање бити.⁵⁹

Тиме су очувани предуслови постојања вишеструких идентитета: „православне нације“ (под окриљем привилегија, иако са различитим етнојезичким чиниоцима у својим оквирима) те „сталешких“ и „професионалних“ удружења (са сопственим интересима у територијално-управним оквирима војних крајина, жупанија и слободних градова). Извори указују на то да етнојезички идентитет није имао политичку тежину сам по себи, иако је борбом за језичка права стекао политичку функцију. Статус је могао бити појашњен етнонимом јер су припадници исте језичке заједнице често доминирали у професионалним удружењима или сталежима, али њихов политички карактер није проистицао из етничитета већ из правне дефиниције колективитета заснованог на територијалном, верском и/или професионалном положају. Чињеница је, међутим, да су се ти идентитети неретко преклапали и утицала на појаву амалгамског *nation*, у истовременом значењу етничке, верске и политичке заједнице. Идентитет српских граничара, колико и *провинцијалиста*, добар је пример амалгамске природе колективног идентитета са јасним политичким одликама у раномодерном и протонационалном контексту.

59 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005, 638–639.

Jelena Ilić Mandić

COLLECTIVE IDENTITY(IES) IN THE 18TH-CENTURY
MILITARY FRONTIER:
A STUDY OF THE SERBIAN CASE

Summary

This paper examines the process of “nation-shaping” in a premodern and proto-national context, focusing on the political and cultural dimensions of collective identity in Serbian society on the Periphery of Habsburg Monarchy. On one hand, integration factors emerged within frontier society, a unique socio-economic and political-interest group. On the other hand, there were broader influences that transcended administrative boundaries and the status concerns of specific groups, rooted in shared linguistic and religious affiliations. The multiple collective identities characterized both the inhabitants of the Military Frontier and those in civilian areas, as their status became increasingly “politicized” between the end of 17th and the beginning of 19th century. The consolidation of administrative structures also reinforced an awareness of legal status, a sense of belonging, and the community’s self-perception in terms of territory and jurisdiction.

The sections are structured around several types of “political manifestations” of collective identity: dynastic patriotism, the religious community, ethnicity and nation, and the state’s estate-based order. The conclusion is dedicated to the manifestations of certain political orientations at the Timișoara Assembly in 1790. Sources suggest that political status did not stem from ethnicity but rather from a legal definition of collectivity based on territorial, religious, and/or professional standing. Status could be clarified by an ethnonym, as members of the same linguistic community often dominated some areas, professional guilds or social estates. Nevertheless, these identities frequently overlapped in “parallel tracks”, contributing to the emergence of the amalgamated Nation. The identity of Serbian frontiersmen serves as a good example of the composite nature of collective identity in a pre-modern and proto-national context.

Keywords: collective identity, nation, ethnicity, Military Frontier, Habsburg Monarchy, 18th century